

УДК 329 (477)

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА
НА ПОСТКОМУНІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ**

Шачковська Л.С.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Проаналізовані зміни природи політичних партій. Охарактеризовано розвиток партій універсального типу. Прослідковано процес формування партійних утворень з нестійкою електоральною базою. Виділено ідеальні типи партій. Розглянуто зв'язок між ідеологічною орієнтацією партії та соціальною базою й окреслено традиційні електорати основних систем цінностей.

Ключові слова: політичні партії, ідеологія партії, соціальна база, партії універсального типу, електорат, партійний лідер.

Постановка проблеми. Сучасна соціальна держава суттєво змінила природу політичної партії. Політичний ринок уже заповнений, будь-яка спроба вторгнення на нього блокується, тому поява нових партій та їхнє закріплення на політичній арені — дуже рідкісний випадок. Фактично структурні основи існуючої моделі сприяють успіху великих партій із урахуванням тих матеріальних витрат, котрих потребує проведення масової політики. Потрібно мати широку мережу підготовлених професіоналів, займати якомога більше місць в органах державного управління, контролювати значні засоби соціальної комунікації та володіти солідною економічною підтримкою. Ці чинники перетворюють інституційну політику в «замкнену зону».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес формування партійних утворень та зміна природи політичних партій були предметом вивчення широкого кола як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед останніх це питання розглядали такі науковці, як: Г. Кітчельт, Дж. Ішіяма, Р. Катц, В. Міллер та П. Майєр, та інші. З-поміж вітчизняних дослідників політичним партіям присвячували свої праці В. Бебик, А. Білоус, В. Кривошеїн, Г. Голосов, С. Пшизова, Ю. Коргунюк, Е. Баталов, та інші. Усі зазначені вище науковці досліджували процес партійного будівництва та перетворення партій в універсальні кризь призму змін, що відбувалися та відбуваються у партійній системі розвинених країн світу.

Мета статті полягає у з'ясуванні природи політичних партій через виокремлення та дослідження ідеальних типів партій.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, у зв'язку з «американізацією» («глобалізацією») політичного процесу, спостерігається поява партій нового типу. Йдеться про відоме явище «catch-all-party» (букв. з англ. — партія-хапай-всіх, тобто партія, яка розраховує на підтримку усіх верств населення). Воно ґрунтується на практиці розмивання класичних ідеологічних контурів, у більш туманних програмних обіцянках, свідомого утворення міжгрупової соціальної бази й елітарного панування в партійному житті, яке демобілізує пересічних партійців.

«Універсальні», «електорально-професійні» партії або «партії-хапай-всіх» уже не претендують на інтелектуальне і моральне управління масами, орієнтуючись на безпосередній успіх на виборах. Ці «інтеркласові» організації вважають другорядним зростання своїх лав, але намагаються об'єднати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної та іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту. Такі партії створюються навколо прагматичного лідера (лідерів), частіше всього загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї злагоди, компромісу, балансу інтересів.

Партії універсального типу («партії-хапай-всіх», загальнонародні, інтеркласові, електоральні партії, партії-рухи, партії народного невдоволення, партії однієї проблеми тощо) є свого роду синтезом партій класичних типів — кадрових і масових. Партії універсального типу (які ґрунтуються на логіці catch-all-party) намагаються за допомогою не ідеологізованої програми мобілізувати якомога більшу кількість виборців різної соціальної та професійної приналежності. Для них притаманними є відсутність фіксованого членства, потенційний кількісний склад, особливий тип лідера-інтелектуала, який грає роль світоглядного символу, відсутність жорстко фіксованих соціальних інтересів. Логіка catch-all-party змушує шукати голоси де завгодно, відмовляючись від спеціалізованого підходу (класового, конфесійного та інших), хоча іноді він може зберігатися по заздалегідь заданих параметрах.

За цих умов у ході виборчих кампаній відсутні справжні фундаментальні альтернативи; партії, які мають шанс (або намагаються) опинитися при владі, залишають осторонь принципові питання. Передвиборча конкуренція виявляється поверхневою; підкреслюються відмінності між партіями, але увага громадян при цьому переключається на другорядні питання. Сучасний виборець — це аутоцентрист, він голосує то за одну, то за іншу партію, також він оцінює насамперед не програми партій, а ступінь їх компетентності й надійності. Розмірковуючи над цим, дослідник Х. Клагес вважає, що оскільки виборець-аутоцентрист не є прихильником певної партії, він слідує принципу *auditur et altera pars* (від лат. — має бути вислухана й протилежна сторона) і таким чином, він підпадає під перехресний вогонь конкурентної боротьби партій. Зі всіх боків до нього надходять сигнали та вимоги не довіряти ніякій партії. Прислуховуючись до політиків, виборець починає сумніватися та більш схиляється до думки, що всі партії є сумнівними в рівній мірі. Його поведінка в ході виборів стає більш ірраціональною [6, с. 116–119].

Науковці Р. Катц та П. Майер вважають, що процес перетворення партій в універсальні відбувається в напрямку укріплення їхнього безпосереднього зв'язку з державою, а також посилення зв'язків між партіями. На цій підставі

виникає тип картельних партій. Він стає механізмом розподілу державних постів між професійними групами політиків. Такий механізм ґрунтується, в першу чергу, на безпосередньому зв'язку політика і виборця, без допомоги партійної організації. Крім того, він базується на широкій коаліційній основі та на скороченні дистанції між виборцями і політичними лідерами. Одним із його ресурсів є також значні державні субсидії для партійної діяльності [1, р. 20].

Альтернативою електоральних партій, які мають розмиту ідеологічну основу, є партії «нової хвилі» — останні виникають у 1970-ті роки на базі соціальних рухів (наприклад, «зеленого» руху). Партії даного типу виступають під гаслом розширення громадянських прав, забезпечення емансипації та рівноправ'я громадян, боротьби за мир, захист навколишнього середовища. Цілями партій «нової хвилі» є утворення альтернативних представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва. Подібні партії, як правило, відрізняє значна ідейна гнучкість, демократична організація та стиль діяльності, відсутність чітких кордонів між членами й симпатизантами. Поряд із цим ці партії також змушені вирішувати питання розвитку організації та «інституціоналізації капіталу».

Із розпадом так званого соціалістичного табору (на рубежі 1980–1990-х років) намітилися нові тенденції щодо розвитку політичних партій. До характеристик розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах можна віднести: розмивання електорату; виникнення партій одного лідера; незначна кількість партійних активістів; відсутність інтересу до членства в партіях і політичної участі.

Згідно з європейськими дослідженнями, які вивчали процеси розвитку політичних партій за матеріалами 9 посткомуністичних країн, у т.ч. України та Росії, в 1994 р. в середньому менш, ніж 1 особа із 7 довіряли політичним партіям. У 1998 р. лише 13 % українців та 26 % росіян вважали себе прихильниками певної партії, а 71 % українців та 60 % росіян не підтримували жодної з існуючих партій.

Деякі російські дослідники, зокрема Г. В. Голосов [4], вважають, що російські партії можна розглядати як «недорозвинені», архаїчні, навіть у порівнянні з партіями Східної Європи. Ці висновки, на нашу думку, повною мірою можна віднести й до більшості українських партій.

У країнах Східної Європи формуються партійні утворення з нестійкою електоральною базою, провідну роль у них грає партійне керівництво. Даний процес пов'язаний із кількома обставинами. По-перше, партії вимушені звертатися до широкого кола виборців головним чином тому, що не можуть розраховувати на підтримку електорату із усталеною партійною прихильністю, оскільки при авторитарному правлінні подібна прихильність була відсутньою. По-друге, партії не прагнуть до збільшення кількості своїх членів, оскільки їх фінансові ресурси не залежать від кількості членів, а при меншій чисельності членів скорочується ймовірність потенційно міцних викликів існуючому партійному керівництву. По-третє, деполітизовані громадяни посткомуністичних країн не виявляють особливої схильності до ідентифікації з ідеологіями і партійними символами, вони швидше надають перевагу сильним особистостям. Тому найбільші шанси в країнах Східної Європи мають партії на кшталт «універсальних» або «електорально-професійних», де партійне керівництво грає домінуючу роль, а партійна організація — другорядну.

Виходячи з цього, можна цілком погодитись з думкою російської дослідниці С. Пшизової, яка стверджує: «Партії, що склалися в Росії можна розглядати не як «недорозвинені» варіанти вже відомих західних моделей, а, навпаки, як втілення найбільш радикальних версій сучасного етапу еволюції цих інститутів, що зумовлено поєднанням глобальних факторів зі специфічними умовами пострадянського суспільства» [9, с. 113].

Поряд з цим, не можна не відмітити специфічність посткомуністичного розвитку, в тому числі й щодо партійного будівництва. На це справедливо звертають увагу науковці Г. Кітчельт [2, р. 15–16], Дж. Ішияма [5, с. 15] та інші. За матеріалами партійного будівництва на посткомуністичному просторі можна виділити декілька «ідеальних типів» партій:

— харизматичні партії, які являють собою трохи більше, ніж неструктуровану масу людей, скупчену навколо лідера. Такі партії за своєю природою нестабільні, оскільки задля збереження прихильності своїх adeptів харизматичні лідери мають рано чи пізно забезпечити їм виборчі стимули та вступити на шлях організаційного розвитку.

— Клієнтистські партії, у яких наголошується на персональному патронажу. Такими партіями, як і колишніми кадровими, керує політична еліта, а партійна організація підпорядкована партійному апарату. Клієнтистським партіям також властиве відносно широке членство, але прив'язує членів до цих організацій не ідеологічна програма, а наявність патрон-клієнтських зв'язків і зацікавленість у перемозі на виборах. Такого роду партії породжені таким явищем, як політичний клієнтизм або політична послужливість. Дане явище зумовлене тим, що відсутність нормальних громадянських інститутів виводить політично активних людей безпосередньо на особистість лідера, якщо він (як їм це уявляється) репрезентує їх інтереси. Внаслідок цього, політична позиція перетворюється в персональну відданість, будь-яка дія лідера виправдовується, як така, що набуває глибоко позитивного значення. Негативні наслідки діяльності такого лідера, досягнувши критичної межі, викликають миттєве переключення масових настроїв і поведінки з одного полюсу на інший — безперечна підтримка перетворюється у безперечне неприйняття, стає фактором загострення соціальної напруги.

— Програмні партії засновуються для реклами ідеалів бажаного суспільства як колективного блага, яке вони обіцяють забезпечити, і залучення активістів і лідерів, готових пропагувати і втілювати в життя ці ідеали. Подібні партії мають деякі риси масових партій, такі, наприклад, як значний вплив партійної організації та партійних активістів. Такі організації здатні сприяти консолідації та стабільності демократичного режиму, ніж попередні типи партій. На створення програмних партій впливають такі фактори: давність індустріалізації, інституційні характеристики (наприклад, наявність президентської чи парламентської системи), особливості демократичного

транзиту, «системний час» (останній визначає час, який пройшов з моменту перших вільних виборів, та вимірюється числом такого роду виборів).

До цього переліку доцільно додати такі протопартійні утворення, як квазіполітичні та етно-сепаратистські партії.

В основі квазіполітичних партій знаходяться різного роду корпоративні інтереси. Вони відображають поточні інтереси окремих майнових, професійних або інших соціальних груп і своєю діяльністю сприяють задоволенню їх приватних вимог. До таких партій можна віднести: партії-клани, основою яких є родинні зв'язки; партії-профспілки, діяльність яких обслуговує вузькопрофесійні інтереси; регіональні партії, орієнтовані на задоволення вузькотериторіальних інтересів; фінансово-промислові партії, які, користуючись ресурсами певної фінансово-промислової групи, лобіює відповідні інтереси в центрах прийняття рішень (парламент, уряд, президент, місцеві адміністрації тощо).

Процес становлення на посткомуністичному просторі (Східна Європа, СНД) політичних партій найбільш адекватно можна описати в категоріях інституційного підходу й теорією раціонального вибору. На думку російського політолога Г. В. Голосова, який спробував зробити подібний опис, організаційні характеристики партій є продуктом не самої демократії, а «авторитарного минулого» і трансформативних політичних процесів. Не можна стверджувати, що національно-специфічні риси авторитаризму прямо детермінують особливості демократії, що приходить йому на зміну. Але, оскільки дані риси становлять ґрунт, на якому відбувається процес демократизації, вони визначають можливості основних його учасників. Внаслідок чого виникає організаційна інерція, завдяки якій породжені трансформативним процесом політичні диспозиції транслуються в структури партійних систем. Початковим механізмом такої трансляції виступають «установчі вибори». Подальший процес партійного будівництва задається, з одного боку, рамками інституційного дизайну демократії, а з іншого — реакціями виборців на процес економічних перетворень. Таким чином,

«успадковані фактори поступово відходять на другий план, а партійні системи переходять на стадію структурної стабілізації» [4, с. 126].

Необхідно зазначити, що в Україні зміна режиму не супроводжувалася проведенням установчих виборів. Партії виявилися не потрібними для здійснення демократичних реформ. Так, різноманітні демократичні рухи кінця 1980-х — початку 1990-х років, які підтримали грудневий референдум про проголошення незалежності України, не були винагородженні владою. Ідеологічні цілі національно-демократичних рухів були реалізовані, але стимулів до подальшого партійного будівництва не було.

Крім того, важливою обставиною є те, що парламентські вибори були проведені із запізненням — у 1994 р. За цей вирішальний час політичні змагання набували дуже обмеженого характеру. Це суттєво блокувало процес становлення політичних партій і, більш того, негативно вплинуло на стійкість тих організацій, які виникли в період 1989–1991 рр.

На цей фон накладалися додаткові характеристики, пов'язані зі специфікою політичного процесу в цих країнах, що значною мірою стримувало успішну інституціоналізацію політичних партій.

У зв'язку з останнім фактором варто пригадати позицію російського історика політології Ю. Г. Коргунюка, який стверджував, що «основною причиною недорозвиненості російської багатопартійності та відсутності в країні партійної системи є безумовне домінування чиновництва в політичній еліті... По суті чиновництво не потребує жодних партій, оскільки і без того є політично організованим... А виникнення в Росії самостійних політичних партій стало можливим завдяки відсутності єдності в лавах самої бюрократії, завдяки жорсткій конкуренції між різними її шарами» [7, с. 75–76]. Можливість становлення в країні партійної системи Ю. Г. Коргунюк пов'язує зі зміною самої структури суспільства, яка породжує політичне домінування чиновництва, і перш за все — з виходом на велику політичну сцену класа підприємців, який починає усвідомлювати необхідність захисту своїх корпоративних інтересів на політичному рівні. Подібні тенденції справедливі й

для українського партійного будівництва напередодні й у перші роки незалежності.

Великого значення при формуванні ідеологічних орієнтацій відіграє партійна приналежність кандидата. Імідж партії визначається, або неусвідомлено перенесеною на партію оцінкою того періоду історії, коли її лідери визначали внутрішню і зовнішню політику, або іміджем видатних, відомих всій нації діячів партії. Таким чином, індивід ідентифікує себе не з організацією, яка проводить певну політику, а з конкретними групами політиків або окремими діячами. Як зазначає Е. Баталов, партійна самоідентифікація виступає як перетворена форма особистісно-групової, а не інституційної ідентифікації. Партія виявляється перш за все символом особистості людини — на яку хоче рівнятися пересічний громадянин, із якою він пов'язує свої надії та очікування, і важлива вона (партія) для нього лише тому, що вона допомагає йому зорієнтуватися — у значній мірі знову ж таки через цю особистість — у складному, незрозумілому політичному світі.

Говорячи про ідеологічні міркування як напрям формування партійного образу, вітчизняний науковець В. В. Кривошеїн зазначає, що вони не завжди фіксують однаковість базових структур світосприйняття: можна знайти людей з однаковою ієрархічною теорією світопорядку в різних політичних таборах, або, навпаки, людей із різними уявленнями про світ в одному і тому ж політичному таборі [8, с. 99].

Крім ідеологічної заангажованості будь-яка політична партія має власну соціальну базу. Її складають соціальні групи (класи, верстви, прошарки, стани та інші), які активно поділяють програму (ідеологію) партії. При порівнянні ідеологічних орієнтацій і соціальної бази можна виділити традиційні електорати основних систем цінностей:

— комуністи орієнтуються на малокваліфіковану частину робітничого класу, а в посткомуністичних суспільствах — і на пенсіонерів, які незадоволені сучасними трансформаціями й ображені крахом колишньої загальнодержавної системи цінностей;

— соціал-демократи орієнтуються на кваліфікованих робітників, значну частину дрібних і середніх підприємців, представників етнічних меншин, молодь;

— ліберали орієнтуються на підтримку великих і середніх власників, гуманітарної і технічної інтелігенції;

— консерватори розраховують на підтримку великих власників, селян (які завжди більш традиціоналістичні), державних і муніципальних службовців та інших;

— фашисти (неофашисти) орієнтовані на маргіналізовану частину робітників та дрібних підприємців, усіх тих, хто вважає причиною негараздів «засилля іногородців».

Висновки. Сьогодні ще досить важко говорити про будь-який сталий електорат більшості політичних сил. Але водночас ми вже можемо стверджувати про певні тенденції формування основних електоральних груп, зокрема й в Україні. Для того, щоб досягти успіху й отримати доступ до уряду, партія має діяти помірно й прагматично, у відповідності до вимог політичного ринку. З одного боку, йдеться про розширення підтримки з боку електорату за рахунок зведення до мінімуму тих елементів програми, які можуть загострити протиріччя. З іншого боку, партія повинна бути готовою до об'єднання в коаліцію, тобто до того, щоб зробити об'єктом переговорів свої вимоги.

Література

1. Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party / R. Katz, P. Mair // Party Politics. — 1995. — Vol. 1, № 1. — P. 1–21.

2. Kitschelt H. Post–Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter–Party Cooperation / H. Kitschelt, Z. Mansfedlova, R. Markowski, G. Toka. — Cambridge : Cambridge University Press, 1999. — 480 p.

3. Білоус А. Політико–правові системи: світ і Україна / А. Білоус. — К. : Асоціація молодих українських політологів і політиків, 1997. — 200 с.

4. Голосов Г. В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. В. Голосов // Полис. — 1998. — № 1. — С. 32–45.

5. Ишияма Дж. Партии–преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Пер. с англ. ; Дж. Ишияма // Полис. — 1999. — № 4. — С. 12–23.

6. Клагес Х. Партии и изменение ценностей / Пер. с англ. ; Х. Клагес // Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990. — С. 101–120.

7. Коргунюк Ю. Г. Избирательные кампании и становление партийной системы в РФ с точки зрения социального представительства / Ю. Г. Коргунюк // Выборы в посткоммунистических обществах: Пробл.–темат. сб. ИНИОН РАН. — М., 2000. — С. 3–36.

8. Кривошеїн В. В. Системологія політичного світосприйняття: структурно–компонентний аспект / В. В. Кривошеїн. — Д. : ДНУ, 2004. — 146 с.

9. Пшизова С. Н. Какую партийную модель воспримет наше общество? / С. Н. Пшизова // Полис. — 1998. — № 4. — С. 112–120.

Шачковская Л.С. Тенденции развития политических партий на основе материалов партийного строительства на посткоммунистическом пространстве.

Проанализированы изменения природы политических партий. Охарактеризовано развитие партий универсального типа. Прослежен процесс формирования партийных образований с неустойчивой электоральной базой. Выделены идеальные типы партий. Рассмотрена связь между идеологической ориентацией партии и социальной базой также выделены традиционные электораты основных систем ценностей.

Ключевые слова: политические партии, идеология партии, социальная база, партии универсального типа, электорат, партийный лидер.

Shachkovska L.S. The tendencies of political parties development on the basis of materials about the creation of parties in postcommunist period.

It analyses the changes in the nature of political parties. Modern social state changed the nature of political party substantially. A political market is already filled, any attempt of encroachment is blocked, that is why the appearance of new parties and their place on a political arena is a very rare case. Actually, structural bases of the existent model assist success of large parties recognition taking into account those material charges which are necessary for mass policy. It is necessary to have a wide network of professionals, to occupy as many as possible places in the organs of state administration, to control considerable facilities of social communication and to own solid economic support. These factors convert an institutional policy into the «reserved area».

The process of parties formation and change of nature of political parties were the subject of both domestic and foreign researchers. All researchers investigated the process of party building and the transformation of parties into universal through the prism of changes which took place and take place in the party system of the developed countries of the world.

The article also describes the development of parties of universal type. Today, in the context of «Americanization» («globalization») of political process, the parties of a new type have appeared. We mean a well known phenomenon of «catch -all-party». It is based on the practice of washing out of classic ideological contours, of obscure political promises, and the formation of social base and elite domination in party life, which release ordinary members of the party.

It traces the process of forming of parties with an unsteady electorat base. A leading role in such parties is played by a party guidance. This process is related to a few circumstances. At first, parties are forced to call to the wide circle of electors. Secondly, parties do not want to increase the amount of their members. Thirdly, the depoliticised citizens of postcommunist countries are not enclined to be identified with ideologies and party symbols, they prefer strong personalities.

In the article the ideal types of parties are distinguished. It is possible to distinguish a few «ideal types» of parties such as: charisma parties, client parties, programme parties.

Keywords: political parties, ideology of party, social base, parties of universal type, electorate, party leader.